

Larramendiren garaikide bat: zenbait xehetasun Joanes Etxeberri Sarakoaz

GIDOR BILBAO TELLETXEA
(EHU)

Abstract

This paper is a first step in the revision of Joanes Etxeberri de Sara's works. New exact data to locate several documents regarding Etxeberri de Sara's personality and his works are given. A guide-line for a new edition of his Basque version is offered together with a first edition of his Latin version. The latter, known as the Zarauz Manuscript, comprises Etxeberri de Sara's essays and his Latin grammar.

The year 1716 is suggested as the date in which the Zarauz Manuscript was written. This later date implies that it was a revised edition of the one written in 1712. Etxeberri started to compile his quadrilingual dictionary before 1712.

The reading of Etxeberri's works should take into consideration his three most important goals: 1) - The Teaching of Latin to those Basque native speakers who have to learn other languages. 2) - To encourage the Basque native speakers to writw in their own language. 3) - To show the Basque native speakers who are not conscious of it that their language is a treasure.

Finally, Etxeberri's Escual-Herriari eta escualdun guztiei escuarazco hatsapenac latin ikhasteco can be claimed as a genuine Latin grammar it is a tract influenced by works which range from the classic tradition to the 17th century grammars. It is important to mention the probable Jesuit influence of the ratio studiorum in Etxeberri's works for the Jesuits had been his schoolmasters.

Aspalditik lotu izan dira Larramendiren eta honek bere hiztegi hirukoitzean (Larramendi 1745: xxxvi) aipatzen duen Etxeberri Sarakoaren izenak, baina egin gabe dago oraindik bien lanen alderaketa sakona, lehenari buruzko ikerlanak gero eta ugari eta osoagoak badira ere, bigarrenaren lanaz dakigunaren zatirik handiena 1907. urtean irakatsi bait zigun Julio Urkixok (1907a). Geroztik idatzi izan denak soilik mende hasierako lan hau izan du iturri eta ez da beraz gauza handirik äurreratu. Bi idazleen arteko loturari dagokionean, bakoitzari buruzko ikerketak äauden moduan egonda egin zitekeen bakarra egin da, hots, bien lanen azaleko antzekotasunak agertzea (Lakarra 1985), beranduagoko ikerketentzako urraspideak irudikatu. Bide hori osatu asmoz Etxeberri Sarakoaren lanetan sakondu nahi genuke guk, eta eskertzeko dugun une egokia eskaini digute Aita Manuel Larramendiren jaiotzaren hirugarren mendeurrena ospatzeko eraturiko ekintzen antolatzaileek ekinbide honetan aitzindari dugun Julio Urkixok egindaäoa berrikusiz ikerlari honi ere omen

egiteko. Bere 1907.eko lanak hartuko du beraz gure honen haria, zenbait ohar eginez lehengoa gogoratu eta berritasunen bat ere eskaintzeko, eginkizun duguna erakusteko asmoarekin.

De re bibliographica

Esan bezala Julio Urkixoren 1907.eko argitalpenak gidatuko gaituzenez has gaituzenez bere sarrera gisakoan hasten den moduan liburuez hitz eginez, Urkixoren beraren liburu nagusiaz hitz eginez hain zuzen ere.

Gure atal honen izenburu bera daraman zatiari dagokion bigarren oharrean (Urkijo 1907a: v) egiten den aipamen baten zuzenketa hitzaurre guztiaren azken orrialdean agertzeak (Urkijo 1907a: lxxx) hor zuzentzen den huskeria bezain jakingarri gerta daitekeen beste zerbaiten bidean jarri gintuen. Michel d'Abbadie eta Antoine d'Abbadie aita-semeen izenen nahasketaz ari da zuzenketa. Gipuzkoako Diputazioaren Bibliotekako Julio Urkixo Bilduman ikerlari honenak izandako paperak arakatzeko ari ginela juxtu emendamentu honen beharra adierazten zuten eskuizkribu bat aurkitu genuen besteak beste (Landerretxe 1907): Martin Landerretxe izenpeturiko itzulpen bat zen, zenbait oharrez osatua, Etxeberri Sarakoaren lanen argitalpenerako Julio Urkixok prestatu zuten hitzaurre osoaren itzulpena hain zuzen ere. Eskuizkribu honek ez du data zehatzik, baina jatorrizko testuaren inprenta probekin batera dago aipatu Bilduman, eta badirudi hauek erabili zituela Landerretxek bere lana egitean. Gero Urkixok bere argitalpenean hitzaurreko azken orrian sartuko zuten oharra Martinek bere itzulpenaren orriekin bidali zionez, zalantzarik gabe baieztatu dezakegu inprenta probak zuzentzen ari zen garaian eskatu ziola Julio Urkixok lapurtarrari argitaratu nahi zuena euskaratzeko. 1906.eko urriaren 30.eko data darama hitzaurreak, bai gaztelaniazko eta bai euskarazko bertsioetan, eta argitalpena 1907.ean burutu zenez ez da azalpen handirik behar lapurteraz idatzitako itzulpen hau noiz idatzia den asmatzeko. Guk dakigula Urkixok ez zuen bere lana euskaraz argitaratu eman eta ez genuen orain arte asmo horren berririk ere. Badirudi halako eta garrantzi handiagoko zehaztasunen berri izateko ezinbesteko dela, aurrerago ere ikusiko dugunez, Julio Urkixoren gutuneria eta paperak oro sakon aztertzea.

Joannes d'Etcheberri

Berariaz izendatu dugu gure bigarren atala Julio Urkixok berea izendatzen zuten modu-moduan, guk erabili ohi dugun izenarekin alderatzearen. Baina izenaren arazoarekin osoan sartu baino lehen irudika dezagun gain-gainetik, hiru-lau leku eta data nagusi gogorarazi asmoz, Sarako idazle honen bizitzari buruz dakiguna.

XVII. mendeko azken urteetan jaio zen Lapurdiko Saran, 1668.ean edo, laurogei urte baino gehiago dituela baieztatzen bait du 1748. urtean idatzitako agiri batek (Azkoitiako Udal Arkibua, 25. sorta, 57. zkia). Medikuntza ikasketak egin eta lan honetan ihardun zuten bere jaioterrian lehenbizi eta Beran (1713.etik aurrera lanean eta 1716.az geroztik bizitzen), Hondarribian (1722-IX-15.etik aurrera) eta Azkoitian (1725.eko azken egunetatik hasita) gero. 1749.ean hil zen, urte honetako urtarilaren 11an agiri bat izenpetu bait zuten diru eske eta ekainaren 29an bere alabek

sinatu bait zuten hildako aitaren diru horren eskari agiria (Urquijo 1907a: xxxiv-xxxv).

Hemen aipatzen joan garen agirietan eta beste batzuetan agertzen den izena ez dator beti bat ez grafia ez forma aldetik. Ustez Sarako idazleak berak idatzitakoa ere ez da beti berdina. Honela izendatzen du bere burua *Escuarazco hatsapenac latin ikhasteco*¹ atalaren eskuizkribuaren lehen orrialdean: J. D'ETCHEBERRIA SARACO DOTOR MIRICUA. Baina badirudi gainerakoa baino beranduago, agian hegoaldean bizitzen geratu zenean, idatzia dela deituraren azken *-a*, izan ere ez bait da hitz ezberdinak bereizteko behar den tarterik hitz honen eta hurrengoaren artean —J. D'ETCHEBERRIA SARACO DOTOR MIRICUA (sic) dakar—, *-a* hori tartea utzi eta gero beranduago hutsunean idatzi delako seinale. Bera bizi zela 1718. urtean argitaratu zen *Gomendiozco carta-n*² aldaketa txikitxo bat agertzen da azalean idatzitakotik (J. D'ETCHEBERRI, Saraco Dotor Miricua) azken orrian idatzitakora (J. D'ETCHEBERRY, Saraco Dotor Miricua), deituraren azken letra alegia. 1727.eko Lapurdiko Biltzarreko agirian³ ere *detchenerry* aipatzen da, eta Sarako parrokiari 1710. urtean egindako Marie alabaren bateo agirian *Jean detcheberry* (Urquijo 1907a: xiii). *Juan de Echeverria* deitzen zaio, ordea, hegoaldean bizi zeneko agirietan, eta *J. de Echeverria* sinatzen du berak bere eskuz ere (Urquijo 1907a: xxxvi-xxxix)⁴. Badirudi beraz grafia gaurko ohiturretara egokiturik *Etxeberry* deitura nahi zuela beretzat Saran bizi zen garaian eta *Etxeberrya* hegoaldera etorri zenean. Izentzat *J.*, *Jean* eta *Juan* azaldu zaizkigu. Gero egotzi zaion *Joannes* ez dugu behin ere aurkitu bere garaiko agirietan; bere *Escuarazco hatsapenac latin ikhasteco* eskuizkribuan bai agertzen da bi aldiz gutxienez *Joannes* izena, baina ez bere burua izendatzeko, perpaus adibideetan baizik. Aipagarri da dena dela honako hau, agian nahi izan gabe adibidearen azpian ustezko irakaslearen burua estal deza-keelako ustezko ikasleak (Zarauzko Eskuizkribua: 444)

—Perpaus latinezcoac dira *Deus est bonus, tu vocaris Ioannes, ego fio doctus?*

—Eguiazqui hala dira.

—*Deus est bonus, tu vocaris Joannes, ego fio doctus, suntne orationes latinae?*

—Sunt maxime.

Dena dela *Joannes d'Etcheberry* forma aukeratu zuen Julio Urkixok, baina *Joanes Etxeberry* (Ikus adib. Villasante 1953), *Joannes Etxeberry Sarakoa* (Ikus adib. Kintana 1972), *Sarako Joanes Etxeberry* (Ikus adib. Mitxelena 1965), *Etxeberry Sarakoa* (Ikus berriro Mitxelena 1965) eta bestelako formak ere irakurriak ditugu geroztik. *Joanes Etxeberry Sarakoa* aukeratu dugu guk forma nagusi bezala, Sarako dotor mirikuak berak izenlaguna atzetik erabiltzen duela beste izen batzuk ematean gogoratu: ikus adibidez *Ignacio Loiolacoa* edo *Francisco Xauierco* (Zarauzko Eskuizkribua: 108; orobat Urquijo 1907a: 38).

(1) Zarauzko eskuizkribuaren kopia mikrofilmata erabili dugu eta eskuizkribuak berak dakarren orrialdeztape-na da gure aipamenean erabili duguna, hots, 23tik 452ra doana.

(2) 1718.eko edizioaren *unicuma* erabili dugu, Baionako Udal Bibliotekako *Fonds Lafitte* 668 hain zuzen ere.

(3) Pabeko Departamentu Arkibuan dagoen jatorrizko agiria ikusi dugu. Ikus arkibu honetan, eskuizkribaturik, Bernadou 1881.

(4) Sarako idazlearen autografoak geuk ere ikusi ditugu.

Guztiarekin ere, Julio Urkixok atal honetan aurkezten duen lana izugarria dela aitortu beharra dugu. Honek ez du esan nahi berak arakatu dituen agiritegietan berriro bilatu behar ez dugunik. Hondarribiko Udal Arkibuan, adibidez, Urkixok bere argitalpenean aipatzen ez dituen eta gure idazlearekin zerikusia duten zenbait agiri aurkitu ditugu, nahiz eta garrantzirik izan ez. Edozein kasutan agiri bakoitza non dagoen aurkitzea ere ez da beti erraza; Berako Udal Arkibuan izan beharko lukeen 1721.eko maiatzaren 15eko jatorrizko agiria adibidez Julio Urkixo Bilduman bertan dago gainerako agirien kopiekin batera⁵. Kopia hauek erabat sinesgarriak dira ia beti, baina ezin dugu ahaztu, bere gutunieratik ikasi dugunez, bitartekoak erabiltzen zituela askotan Donostiako ikerlariak leku guztietara joan beharrik ez izateko eta metodo eskariengatik ere ezin dugula dena berraztertu gabe utzi.

Julio Urkixok begiratu ez duen lekuetan ere aztertu beharra dago. Joanes Etxeberriren seme-alaba ugarien aztarnak adibidez industu gabe daude oraindik eta ez dirudi erabat ezinezko denik hortik berriren bat lortu ahal izatea. Ikasketa garaia hobeto ezagutzea izan daiteke, ordea, bereziki garrantzitsua gure ustez.

Hondarribian 1722.eko irailaren 2an bilduriko Udal Batzarraren Agirian dakarrena aipatzen du berariaz 1907.eko lanaren hitzaurreak (Urquijo 1907a: xiii) Sarako idazlearen gazaroko datu bakar bezala, medikuntza ikasketak Frantzian eta ez Espainian egin zituela ahaltsu alegia. Hondarribiko Udal Arkibuan Batzar Agiri horren kopia berri bat⁶ baino ez dugu aurkitu eta hona hemen hortik atera duguna:

... A que el dicho señor regidor Dn. Pedro de Echeveste dixo, que siente no conviene que al dicho Dn. Juan se le asalarie por no hallarse aprobado en el Protomedicato de Castilla.

Hemendik atera bide du P. Lafittek (Lafitte 1965) Frantzian nonbait ikastekotan Tolosan edo Montpellier-en ikasiko zuena medikuntza, lehenago Vinsonek (Vinson 1907) Montpellier aipatzen zuen bezala.

Gazteago zeneko garaiaz orripeko ohar bat (Urquijo 1907a: lxxiii) baino ez digu ematen Julio Urkixok, testu nagusitik kanpo izan arren erabat garrantzitsu iruditu zaiguna eta gure ikerketak bideratu behar dituela pentsaerazi diguna. Sarako doktor mirikuak egiten dituen Axularren aipamenak *Guero* liburuaren lehenengo ediziotik ateratakoak direla eta erabilitako alea Pabeko Jesuiten ikastetxe zaharrekoa zela dio Urkixok, Etxeberrikerak Loiolako Ignazioren semeekin ikasitakoa dela dioenez Paben ikas zezakeelako susmoa botatzeko gero. Ez du gehiagoko zehaztasunik ematen. Geroztik Joanes Etxeberri Sarakoari buruz idatzi dutenetako askok inongo zalantzarik gabe baieztatu dute, ziurrenik baieztapena batak besteari hartuta, Pabeko jesuitekin ikasia zela gure idazlea (Ikus adib. Villasante 1953: 234).

Urkixok zehazten ez zuen Sarako Etxeberriren beraren aipamena osorik irakurtzea da lehenbiziko eginkizuna. Ignazio Loiolakoaz eta Franzisko Xabierkoaz ari da

(5) *Documentos referentes al Doctor Juan de Echeverría - Joannes d'Escheberri de los Archivos de Azcoitia, Fuenterrabía y Vera (copias)*, Gipuzkoako Diputazioaren Biblioteka, Julio Urkixo Bilduma, ms. 9789.

(6) *Libro de Actas del Ayuntamiento de Fuenterrabía. Sesión del 2 de Septiembre de 1722*. Hondarribiko Udal Arkibua, Sección A, Neg. 13, Serie I, Lib. nº 1, Exped. nº 4.

Escuara noblea da & Cantabrismsus nobilis est atalean eta honela dio (Zarauzko Eskuizkribua: 111-112; orobat Urquijo 1907a: 39-40):

§ 34 bis. Ordea halarican-ere orai parada hunetan ene centçu appurraren eredura hetaz ez mintzatzea iduritcen çait liçatequela eçagutça gabeco marcca, *ceren çordun bainaiz bequien alderat, bequien semeen escoletan Musatic ergorainocoan ene gaztetasunean errecibitu tudan escola, eta bazcuntça onen cariaz*; halatan beraz dut obligacino, ene antce appurraren eredura ene eguinbidearen parte baten bedere satifatceco, edo beren baratceco arbolaren fruitua, edo berenganic errecibituriccaco loretaric flocca bat bederen ofrendatceco, esperantçarequin cernahi escasia, huts, eta falta ene aldetic içan dadin, hec guztiac hauquien caritate handiac estalico tuela.

Nihilominus modo in hac opportunitate penes exiguam mentem meam nunc de illis non conferre verba accepti beneficij immemor futurum esse mihi viderur quia multis magnisque beneficijs *erga eos devinctus sum, ob doctrinam, probasque consuetudines quibus eorum filij in juventute mea a musa usque adeo in ludis literarijs imbuerunt me*; propterea teneor ergo, penes meae industriae levitatem fructum arboris eorum horti, seu ex floribus quos ab ipsis recepi, unum saltem sertum offerre, et hoc facto munus meum saltem partim expleam; spe tamen ductus, quicquid peccati, errati et defectus a me procedat, ea omnia ab eorum magna charitate corrigenda atque occultanda esse.

Etzana geurea da orain dagokigunerako zatirik argiena adierazteko. Gainerako xehetasunik ez dugu aurkitu, Urkixoren aipatu susmoa ez bada; baina badirudi susmoa bide onekoa izan daitekeela, orduko jesuiten ikastetxeen artean Saratik hurbilen zena Pabekoa bait zen eta izan ere inguru zabal baten hirugarrena bait zen, garrantziari dagokionean, Bordelekoa eta Poitiersekoaren ondoren (Delattre 1949-56: 1459). Ikastetxeko liburuen zati bat behintzat Pabeko Udal Bibliotekara joan zenez⁷ eta jesuiten ikastetxe guztietan *ratio studiorum* delakoaren araberako antzeko ikasketa programa eta metodoak izateaz gain Pabekoan 1690eko ikasturtean indarrean zena ere ezagun dugunez (Ikus Delfour 1890: 68-69; baita Dubarat 1922) ez dirudi zailegi izango denik, ustez behintzat, Joanes Etxeberri gazteak ikasi ahalko zuenaren gutxi gora beherako irudia asmatzea. Ez dago esan beharrik aurrerapausu handia izango dela gutzi hau Joanes Etxeberriren lana hobeto ezagutzeko.

Laburdiri Escuararen Hatsapenac edo Escuararen Ethorquia

Zarauzko Frantziskotarren komentuan aurkitu zuen eskuizkribuaren deskribapen tekniko osoa eskaintzen digu Urkixok bere xliiii. orrian hasita eta ez dut hemen errepikatuko, baina bada beste ezer baino lehen aipatu nahi nukeen arazo bat, eskuizkribuko 303. orrialderarte doan lanaren izenarena, alegia, hortik aurrerakoarena —*Escual-Herriari eta escualdun guztiei escuarazco hatsapenak latin ikhasteco*— argi zehazten bait du Joanes Etxeberri berak 305. orrialdean.

Xabier Kintana (1972: 8-9) izan zen Etxeberriren lan hautatuak argitaratzean

(7) Ikus Vinsonen *Bibliographie de la langue basque* delakoaren 1984.eko berrargitalpenean Axularren edizioez diharduenean 85-86 orrialdeetan dakarrena:

Je ne connais que six exemplaires de cette [première] édition: ... le dernier à la Bibliothèque municipale de Pau (il provient de l'ancien collège des Jésuites de cette ville).

bere hitzaurrean lehenengo zati horrentzako izen berri bat proposatu zuena. *Laburdi-ri Escuararen Hatsapenac* izena eman zion Urkixok (Urquijo 1907a: xvi-xvii, xlv, 1)⁸ Lapurdiko Biltzarreko batzar agiriak zioena bildu baina forma aldaketa txiki batzuk eginez. Biltzarrak latina ikasteko gramatikarena eta gomendiozko kartarena gurutzatuz erabili zuela izen hau soilik gramatika izendatzeko dio Kintanak eta beste proposamen bat egiten du, hots, Zarauzko eskuizkribuan latina ikasteko gramatikaren aurretik datorren guztiari *Eskuararen Ethorkia* deitzea, honen ustez Etxeberrik berak bere lanei erantsitako aurkibidean honela izendatzen duela dirudielako. Herronka honetan eskuizkribuaren bigarren orrialdearentzat lau subtitulu jartzen diren bitartean lehen orrialde osorako agertzen den titulua horrako bakar hori denez, berori du Kintanak hobetzat.

Arrazoiketa honek beronek ukatzen duela ondorioa iruditzen zaigu guri, eskuizkribuko azken orrialdeetako *aralde edo herronka*-n Etxeberrik idazten duena geratzen zaizkigun testu zatiekin astiro alderatuta ikusten dena bestelakoa bait da. Orrialdeak eta pasarteak edo pasarte multzoak emanik izendatzen ditu bere lanaren atalak eta azpiatalak. Aurkibideak lehenengo orrialdetik hogeitamabostgarrenerainokoa hartzen duenez eta gureganaino heldu den eskuizkribua hogeitairugarrenean hasten dela kontutan hartuta, eskuizkribuan ikus dezakegun atal berri bakar bateñ hasiera sartzen da aurkibide honetan, hogeitamabigarren orrialdean hasten den *Escuara garbia da. & Cantabrisimus nitidus est* deiturikoarena hain zuzen ere. Eskuizkribuko 51. orrialdean hasten den *Escuara noblia da & Cantabrisimus nobilis est* izendaturikoraino doan atala da hau. Testu nagusian molde berezi batez idatzita dago *Escuara garbia da & Cantabrisimus nitidus est* izenburua, 50. orrialderaino doan atal osoaren izenburu dela adierazi nahirik, baina aurkibidean atal honetako lehen pasartearen izenburu bezala agertzen da eta ez du atal bereko gainerako azpiataleak ezartzen zaien izenburutzakoekin ezberdintasunik; baina izenburutzakoak direla esan dugu, eta ez izenburu arruntak, berez testu nagusian azpiatal bakoitzeko lehen hitzak baino ez bait dira, aurkibiderako batzutan egokitzen bat gauzaturik.

Ondoko hau izango genuke, argiago erakustearren, Etxeberrik berak aurkibidean eskaintzen duen lehen atal eta azpiatalen banaketa, atalei geuk aurretik zenbaki erromatarrak eta azpiataleak letrak erantsiz gero⁹:

- I. *Escuararen ethorquia*, p.1, §.1. & *Cantabrisimi origo*, p.1, §.1.
- II. *Ea badentz escuara*, p.2, §.1. & *Utrum sit Cantabrisimus*, p.2, §.1.
- III. *Cer dentz escuara*, p.2, §.1. & *Quid sit Cantabrisimus*, p.2, §.1.
- IV. *Icenaren definicinoa*, p.2, §.1. & *Definitio nominis*, p.2, §.1.
- V. *Cer dentz icena*, p.2, §.1. & *Quid sit nomen*, p.2, §.1.
- VI. *Ethymologia cer dentz*, p.3, §.1. & *Quid sit ethymologia*, p.3, §.1.
- VI.a. *idem*.
- VI.b. *Escuararen ethimologia escutic eta escua cein gauça miragarria den*, p.4, §.2,3. & *Cantabrisimi ethymologia manu et manus quam mirifica sit*, p.4, §.2,3.
- VI.c. *Escualdunaren eta Escual Herriaren icenac bertce hitzcuntcetana-ere misterioitsuac*, p.7, §.7. & *Cantabri et Cantabriae nomina etiam in alijs idiomatibus sunt misterio imbuta*, p.7, §.7.

(8) Ikus baita gorago 3. oharra.

(9) Puntuaketa geurea da, eta euskarazko zatian <e>-ren aurrean <ç> idatzita zegoenean ere <c> idatzi dugu guk.

VI.d. *Cantabria icen hau nondic beldu den*, p.7, §.8,9. & *Hoc nomen Cantabria unde deductum sit*, p.7, §.8,9.

Honen arabera pasarte bakarra eta azpiatalik ez duten atalen izenburuak izango lirateke eskuizkribuko 449. orrialdeko *aralde edo herronka*-n aurkitzen ditugun lehendabiziko bost tituluak (I-V), seigarren atal osoaren izena izango litzateke hurrengo (VI) eta honen azpiatalak lehen aipatu dugun *Escuara garbia da. & Cantabrismsus nitidus est* atalerainokoak (VI.a, VI.b, VI.c, ...). Lehenbiziko pasartea hurrengo lauak baino luzeagoa bide zen eta honenbestez orrialde osoa berak bakarrik bete bide zuen. Argi dago beraz atal baten izena baino ez dela *Escuararen Ethorquia*, eta ez Kintanak nahi duen moduan saiakera lan osoari dagokiona. Honek ez du esan nahi halabeharrez Ustaritzeko Biltzarraren batzar agiritik harturikoak Etxeberri Sarakoak emandakoa izan behar duenik, baina jatorrizko izen hau ziurtasunez ezagutu ezean badirudi ez duela merezi berri bat proposatzeak, are gutxiago izen berriak lan osoaren edukia biltzen ez duenean.

Eskuizkribuko bi zutabeak

Euskaraz eta latinez bi zutabetan idatzita dago eskuizkribuaren zatirik handiena, gramatikaren lehenengo eta bigarren parteak kenduta. Oraindik argitaragabe dagoen latinezko zutabearena da lehenen aipatu nahi genukeen gaia. Urkixok euskarazkoaren lagungarri bezala baino ulertzen ez zuenez, ez zuen argitaratu, hori gabe ere euskal hitzak uler zitezkeelakoan (Urquijo 1907a: lii). Aurkitu dugu dena dela ikerlari honen paperen artean *Laburdiri Escuararen Hatsapenac* lan osoari dagokion transkripzioa biltzen duen koaderno bat. *Copie du manuscrit de J. d'Etcheberria (1712) jusq'aux verbes. Partie latine* dakar azalean (Gipuzkoako Diputazioaren Biblioteka, Julio Urkixo Bilduma, ms. 9770), kopiagilearen bestelako azalpenik gabe, baina badirudi XIX. mendeko kopia bat dela, ziurrenik Urkixoren beraren eskariz egina eta, aipatu izenburua frantsesez duenez, ustez Ipar Euskal Herrian kopiaturikoa. Dena dela badirudi transkripzioa egin zuenak latin apur bat ikasia zuela, ez zuela ordea hizkuntza menperatzen ezta idazten ari zen testua ulertzen ere, ugari bait dira kopia osoan agertzen diren hutsak, baina askotan kopiagileari "belarrira" ezagun egiten zitzaizkion hitzak nahiz "formak" (adibidez *demostrri*, perfektotzko aditza balitz bezala, *de nostri*-ren orde; *possedati*, perfektotzko partizipio pasiboa balitz bezala, *posse dari*-ren orde) idatziz. Ikus, adibidez, hona ekarri dugun testuaren lehen pasartean egiten dituen hutsak; kurtsibaz idatziko ditugu kopiagileak gaizki ulertu dituen zatiak eta ondoan kortexete artean erantsiko diogu guk Zarauzko eskuizkribuan irakurtzen duguna:

31. *Demostrri* [De nostri] igitur cantabrismi sapientia nulla videtur *possedati* [posse dari] comprobatio? Quia inter omnes autores, atque historias nullus adest qui *solttem* [saltem] unum exemplar ad hoc munus *actiman* [attinere] *adiderit* [ediderit]. *Verumtamen* [Verum tamen] *deffitense* [defficiente] *appographo arbetypum* [archetypum] *quari* [quaeri] *soles* [solet], quia nihil est scriptum veritati convenientius atque fidelius ob id igitur ego quoque intendo vestigare hujus *negotis* [negotij] verum *arche typum* [archetypum], ...

Ez dut uste inork zalantzan jarriko duenik latinezko zutabea argitaratu beharra

dena Etxeberriren lana osorik ezagutu nahi baldin badugu, baina euskarazkoaren berrargitalpena eztabaidagarri gerta daiteke.

Urkixoren lana txalogarria izan bazen ere, badirudi hura lagungarri bezala hartuta edizio berri bat prestatzeko beharra ere badugula. Eskuizkribuan agertzen diren huts eta zuzenketa ugarien berri ematea da alde honetatik egiteko dagoen lanik premiazkoena (Ikus honetaz Urquijo 1907a: xlv-xlvi), transkripzioa bera ia-ia gaindiezina bait da 1907.eko argitalpenean.

Lekuko bakarra duten testuen edizioan testukritikak eskain dezakeena ondo garatu gabe badago ere, badirudi Euskal Filologiaren kasuan ezinbesteko dugula arlo honetan sakontzea, ugari bait ditugu eskuizkribu bakarraren bitartez ezagutzen ditugun testu garrantzitsuak. Alde honetatik era honetako testuetan ere lekuko asko direnean egiten diren edizioetan duten adinako garrantzia dutela huts edo erratuek esango nuke nik, hauexek izan bait daitezke besteak beste datazio zehatzagoak ezartzeko lagungarri eta batzutan erabakior. Honekin batera testukritikak horrenbeste ikertu ez dituen zuzenketa garrantzia ere lehen mailara dator eskuizkribu bakarrek testuen kasuan, besteetan gainerako lekukoek betetzen duten papera nolabait bete dezaketen neurrian eta, are gehiago, baita testuak eskuizkribuan duen moldakera edo agertzeko modua ere. Ikus ditzagun Zarauzko eskuizkribuan gehiegi bilatu gabe hemen esandakoa erakusteko aurkitu ditugun adibide batzuk, arlo hau ere jorrazteko dugula erakutsiz.

Eskuizkribu bat beste baten kopia denean idoroki ohi den huts bat daukagu Zarauzkoaren 416-417. orrialdeetan¹⁰. 416. orrialdeko euskarazko zutabea azken bi lerroak 417.eko euskarazko zutabearen hasieran errepikatuta eta gero ezabatuta daude, beste nonbaitetik kopiatzen ari zena, orrialde aldaketarekin nahastuta, bi aldiz kopiatu duelako seinale. Kopia bat dela erakusten du honek, baina argi, euskarazko zutabeaz ari bait gara soilik; latinezkoa ere beste nonbaitetik kopiatua dela frogatu nahi baldin badugu latinezko zutabearen bertan bilatu behar dugu frogatuta.

Antzeko gauza bat gertatzen da 374-375. orrialdeetan ere, baina honako hau ez dugu hain esanguratsu izango kopia izan gabe ere azaldu bait daiteke; eskuizkribua nola antolaturik dagoen kontu handitan izatea zein garrantzitsu den erakusteko dakargu hona. Hemen ere bi aldiz kopiatuak datorren zerbait dugu, hogeitaz lehen orrialdean, 374. orrialdean idatzita dagoena 375.ean berriridatzi eta ezabatuta. Goragoko adibidean erabili dugun azalpena erabil liteke hemen ere, baina testuaren antolaketak beste bat ere zabalik uzten du. Kasu honetan eskuizkribuko zutabeak ez dira euskarazkoa eta latinezkoa, aditzez hornituriko segida bakarra osatzen dute orrialde bakoitzeko bi zutabeek, eta 374. orrialdeko bigarren zutabea lehen hogeitaz lehen orrialdeko zutabea lehenengo hogeitaz lehen orrialdean idatzi eta ezabatuta daudenak. Gerta zitekeen beraz, eta gerta zitekeela diogu, ez diogu gertatu bide zela, inondik kopiatu gabe ere errakuntzaz zutabe bat zuririk utzi eta hurrengo orrialdera igaro izana, eta hutsaz konturatzean hutsunea betetzera itzuli izana. Dena den kopia bat dela pentsatuz gero azalpena hemen ere errazagoa iruditzen zaigu, are gehiago beste bide batzuk ere ondorio berberera garamatzatenean.

Beste era bateko laguntza ere ematen dute zuzenketez eta zuzenketa antolake-

(10) 418 dakar eskuizkribuak, zenbaki handiz ohizko zenbaki txikitxotan idatzitako 416-ren ondoan, baina zalantzarik gabe errakuntza da.

tak. Zarauzko eskuizkribuko 228. orrialdeko euskal zutabeen bada zati bat marrekin ezabaturik, Urkixok (Urquijo 1907a: 87) parentesi artean biltzen duena oinoharreen azalduz eskuizkribuan ezabaturik dagoela. *Saraco escuara Escual-Herri guztian estimu eta ospe handitacoa da. & Cantabrimus Sarae in universa Cantabria existimatione et nomine celebratur* ataleko hamalagarren pasarteko azken hitzak dira ezabaturikoak eta euskarazko zutabeen hauen ondo-ondoan hasten da hamabostgarrena. Pareko latinezko zutabeen hitz hauen latinezko ordaina bilatuz gero ez dugu aurkituko, ezabaturiko hitzen aurretik zioenaren ordainarekin amaituko da latinezko hamalagarren pasartea eta hamabostgarrena hasten da ondoren, baina ez ondo-ondoan, euskarazko hamabostgarrenaren pare-parean baino, tartean hutsune zuri bat utzita ezabatu dituen euskarazko hitzen parera. Zer esan nahi du honek? Zalantzarik gabe euskarazko testua dela lehenbizi idatzi dena eta ezabaketa ere latinezko itzulpena baino lehenagokoa dela; horrela bakarrik jakin zezakeen idazleak non hasi behar zuen latinezko hamabostgarren pasartearekin besteren parera suerta zedin.

Aipatu dugun honen aldean nahaspilatsua da 236. orrialdea. Orrialde honetan bi hizkuntzetako zutabeetan ikusten ditugu zuzenketak. Baina euskal zutabeen latinezko testua biltzen dueneko hartuko dugu kontuan bereziki oraingo honetan. Gauza jakina da handia dena Sarako mirikuak jatorrizko hizkuntzari bere itzulpena gehituta ospe handiko jakitunen lanetako aipamenak biltzeko duen zaletasuna. Jatorrizko testua latinezkoa denean, testua lehenbizi letra molde berezi batekin eta ondoren euskal itzulpena ematen ditu euskarazko zutabeen, eta latinezkoan jatorrizko testu hutsa, letra larri eta handiarekin, ezkerreko zutabeen —euskarazkoan— hartzen duen besteko lekua hartzeko moduan. Hala ere bertsio bat bestea baino luzeago geratzen zaionean marrekin betetzen ditu hutsuneak. Orain dagokigun orrialde honetan letra larri eta handiz idatzita daude, ohi bezala, latinezko zutabeko aipamenak, baina eskuineko honetan agertzen dena ez da ezkerrekoan agertzen denaren berdina, euskarazko zutabeen zuzenketak egin bait zaizkio latinezko aipamenari, hau da, ezkerreko zutabeen marrekin ezabatuta dagoena —eta esan dezagun bide batez, Urkixok argitaratzen ez duena— da eskuinekoan dakarrena, baina horren gainetik zuzenketak sartu dira lerroartean euskarazko zutabeen, eta hau da interesgarrien iruditzen zaiguna, latinezkoan ez bait dira zuzenketa horiek bildu. Eskuizkribuaren zati honetan behintzat honako hau izango genuke, beraz, idazketa-zuzenketa prozesua:

1. Euskarazko zutabea: *Arbor bona facit fructum bonum, arbor mala fructum malum*. Eta behe-rago: *Arbor mala scindatur et mittatur in ignem*.
2. Latinezko zutabea: *idem*.
3. Euskarazko zutabearen zuzenketa: *Arbor bona fructus bonos facit, autem arbor malos fructus facit* (sic). Eta behe-rago: *Arbor quae non facit fructum bonum excidetur et mittetur in ignem*.

(11) Beste bertsio bat ere badago ezabatuta, baina ziurrenik zuzenketa egiterakoan idatzia eta momentuan ezabatua da, idazteko unean bertan damutu denak egiten duen moduan utzi bait du Etxeberrik hitza ere amaitu gabe: *mala autem arbor m*. Honela, bigarren bertsioa *mala*-rekin osatuta hain zuzen ere, geratzen dira aipamen biak Vulgatan (Mt. 7,17 eta Mt. 7,19) datozen modu-moduan. Baina badirudi hainbeste zuzenketarekin azkenean Sarako mirikua bera ere nahasi dela eta horregatik utzi duela bertsio zuzendua arbola gaiztoari latinezko bertsioan dagokion adjektiboa idatzi gabe. Urkixok bi aldiz bildu duen *malos* behin bakarrik dator eskuizkribuan eta izenari zor dien komunztadura ez du betetzen.

Honenbestez euskarazko zutabea latinezkoa baino zaharragoa dela frogaturik bagenuen, latinezkoa idatzi ondoren zuzenketa lan bat izan zela euskarazkoan erakusten dugu honekin. Zalantzarik gabe adibide gehiago aurkeztu beharko genuke baieztapen honekin, baina egiteko dagoen lana erakustea baino ez dugu orain helburu.

Testuaren moldakera edo eskuizkribuan agertzeko modua aipatzen genuenean, dagoeneko aurreko adibidean ere ikusi ditugun hutsunez eta antzeko kontuez ari ginen. Zutabe baten hutsunea uzten baldin bada bestearekiko galdu duen parekotasuna berriro hartzeko, bigarren hau ordurako idatzita zegoelako da, bestela ezin izango bait litzateke zehatz jakin non hasi berriro idazten. Bi adibide ekarriko ditugu hona ondorio orokorrak ateratzen kontuz ibili behar dela erakusteko. Zarauzko eskuizkribuko 433. orrialdea ikusiz gero lau lekutan aurkitzen ditugu latinezko zutabearen marraz beteriko hutsuneak, orain esandakoaren arabera ordurako euskarazkoa idatzita zegoelako seinale. 441. orrialdean ordea euskarazko zutabearen dago hutsunea, latinezkoa lehenago idatzi bide dela agertuz. Kontrako ondorioak beraz. Hobeto aztertu beharko genuke eskuizkribu osoa ezer ziurrik esango badugu, baina latinezko testua zaharragoa dela erakusten duen beste daturik oraingoz beste inon aurkitu ez dugunez, geroago ikusiko dugun zerbaitek azaldu beharko digu agian hemengo hau, hots, *Escual-Herriari eta escualdun guztiei escuarazco hatsapenac latin ikhasteco* liburuak baduela latinezko ereduren bat pentsatzeak. Aurrerago erakutsiko dugunez, Joanes Etxeberrik berak latinez ikasi zuen gramatika irakasten digula euskaraz onartuz gero, ez da arraroa lehenbizi latinezkoa eta gero euskarazkoa idatziko zituela pentsatzea. Dena den nahita hartu dugu lehenengo adibidea ere liburu honetakoa, ugari bait dira eskuizkribuko 305. orrialdetik aurrerako zatia hartzen duen lan honetan ere latinezko zutabea osatzen duten hutsuneak, gehienetan euskarazkoa idatzi dela lehenbizi erakutsiz.

Eskuizkribuaren datazioa

1712. urtea zehazten du argi Etxeberrik bere gramatikaren hasieran idazketa data bezala eta horrela onartu izan da Villasanteren euskal literaturaren historian ez bada (Villasante 1979: 106), 1716. urtea aipatzen bait du honek 1712koak arazoak sortzen dituelako Axularren eta Luis XIV.aren heriotze datekin. Urkixok berak onartzen du (Urquijo 1907b) huts egin zuena Axularri buruzko baieztapenekin gaizki ulertu zituelako Joanes Etxeberri Sarakoaren hitzak (Urquijo 1907a: lxix-lxxi), baina ez du azalpenik aurkitzen zuzenketa honek Sarako mirikuaren lanen dataziorako dakartzan ondorioentzat.

72 urte daramatzala hilda Axularrek dio Joanes Sarakoak bere eskuizkribuko 180. orrialdean eta, Sarako erretore ohia 1644. urtean hil zenez, 1716.ekoa izango genuke Zarauzko eskuizkribua (1644 + 72 = 1716). Beste bi daturen kontra datorrela honako hau adierazten du Urkixok. Batetik, gorago esan dugunez, Etxeberrik berak 305. orrialdean ipintzen duen 1712koaren kontra eta bestetik 246. orrialdean Luis XIV.ari buruz dioenaren kontra. Oso ondo erakusten du Urkixok (Urquijo 1907a: xlvi-xlviii) latinezko zutabearen hildakotzat ematen duela Etxeberrik errege handia, eta baita euskarazko zutabe zuzenduan ere, baina ez honen azpian geratzen

den jatorrizko euskal zutabea; Luis XIV.a 1715. urtean hil zenez 1715. urtea baino lehenagokoa, 1712.ekoa hain zuzen ere, izango litzateke euskal zutabea eta beranduagokoak honen zuzenketak eta latinezko itzulpena. Errege handiari dagokiona ondo, baina Axularren heriotzea geratzen zaigu aidean. Ezin dugu pentsatu erregeari buruzko atala 1712an idatzitakoa eta Axularri buruzkoa 1716koa izan daitekeenik ere, hirurogei eta sei orrialde lehenago bait dator eskuizkribuan bigarren hau.

Gure ustez bada azalpen osoago bat. Eman ditugu gorago euskal zutabea beste nonbaitetik kopiatua dela erakusten duten froga batzuk eta gehiago ere eskain daitezke. Latinezkoari dagokionean, ez dugu froga erabakiorrik aurkitu eta oraingoz ez dugu baieztatuko kopia denik, ez eta ez denik ere —ezezkoaren susmoa dugula aitortzen badugu ere—, baina orain dagokigunerako ez dio axola. Honako hau da gure proposamena: 1712. urtean idatzi zuen Joanes Etxeberriek euskal lanaren bertsio bat behintzat. 1716.ean bertsio hori gero Zarautzen Urkixok aurkituko zuen eskuizkribuan kopiatu zuen zutabe baten, eta kopiatu ahala zuzenketa batzuk egin zituen; denetarikoz zuzenketak egin zitzaizkeen, baina hor sartuko genuke gutxienez Axular 72 urte lehenago hil zela esanez egokitzea; ez zen egokitzearen beharraz konturatu ordea errege handiaren aipamena egitean. Latina ikasteko gramatika hasten den 305. orrialdera heldu zenean ere bere jatorrizko testuan irakurri zuen 1712.eko data kopiatu zuen; are ulergarriago dugu hau zati honetan, gorago aurreratu dugun susmoa, hots euskaraz idatzitakoa latinera itzuli beharrik ere ez zuela eta beraz lana lehenagotik ere ustez burutuago izan zezakeela onartuz gero. 246. orrialdeko latinezko zutabea idaztean nahiz kopiatzean ohartu zen Ludovicus Magnus erregeari buruzkoa egokitu beharraz, eta agian orduan egin zituen euskal zutabeko zuzenketak ere.

Escuarazko batsapenac latin ikbasteco

Hau da ziurrenik atzenden izan dugun Etxeberriren lana, besteak beste gure ustez zituen zentzua eta helburuak ez direlako ulertu edo ez direlako ulertu nahi izan. Aurrerago berriro ikusiko dugun *Gomendiozco carta* da helburuak ezagutzeko giltza eskaini beharko lukeena, bere lanaren aurkezpen gisakoa denez.

Liburuaren hasieran *maxima* bezala tipografia ezberdinarekin¹² eskaintzen dena iruditzen zaigu gero datorren argumentazioaren lehen giltza:

Jaincoac Guiçonari eman diotçan gauça hoberenetic, eta abantailatuenetic bat delarican mintçoa: cein pena eta neque handia den Munduan hambat hitzcuntça mueta differentetacoen içaitez.

Kexu horrekin eta gaiak ondorengo orrialdeetan duen garapenarekin lotu behar da gero ateratzen duen ondorioa:

Halacotz, bada Escualdunen pena eta neque hau iccusiric hasi nintcen Escuaraz, Latinez, Francesez eta Espainolez hitztegui baten moldatcen; bidehartaz Escualdun guztiec eta bereciqui ene hertar Lau-Urtarrec cembait fagore, eta laguntça içan leçaten

(12) Kurtsibaz dator Baionako 1718.eko argitalpenean eta gorputz handiagoko letraz Urkixoren 1907.ekoan. Urkixorenetik emango ditugu aipamenak bakoitzaren testuinguruan aurkitu nahi dituen irakurleari lana arintzearen, kasu honetan erabat fidagarria bait da edizioa. Ikus oraingoa Urquijo 1907a, 301. or.

gatic; bere herritic camporat ilkhi gabe, cembait hitzcuntçaren parte bederen ikhasteco. Ordea noiz-eta-ere uste bainuen aiticina neramala neure obra, gogora citçaitan, deusguti balio çuela ene trabaiilluac, eta cimendugabeco obraren pare içanen cela: baldin lehenbiciric ezbanituen moldatcen Escuarazco lehenbicico hatsapenac, Latin ikhasteco; ceren hauc baitira cein-nahi hitzcuntçaren cimenduac, çainac, eta erroac.

Halacotz bada JAUNAC, orai hemen daccartzquetçuet, eguin ahal tudan maneran moldatuac eta eguinac; non hauquien bidez estudiatu nahi duenac, Escuaraz Escualherritic ilkhi gabe, ikhas baitetçaque Latinezco Declinacionac, bai-halaber Conjugacionac, eta lehenbicico hatsapen guztiaç (Urquijo 1907a: 320).

Argi dio, beraz, Etxeberrik munduko hizkuntzak ikasi behar dituzten euskaldunek lehenbizi latina ikas dezaten prestatu zuela bere lana. Baina honekin bakarrik ez dira azaltzen latin ikasteko hastapen hauen lehen partearen azken orrian biltzen dituen euskarari buruzko oharrak eta ezta bigarren partean ezezkoak nola erabili aholkatuz ematen dituenak ere.

Latinezko izen, adjektibo eta izenordainen deklinazioari buruz ari den hastapen hauen lehenengo parte amaitzean bi orrialde osotan jasotzen ditu Etxeberrik (Zarauzko Eskuizkribua: 323-324 eta Urquijo 1907a: 145-147) euskararen ezaugarri batzuk, hots, orain ergatibo eta absoluto deitzen ditugunen euskarazko erabilera —*Escuarac baitu nominatiuoan bi akhabantça*, dio berak—, genitiboaren bi erabilera —*Iaunarena, Iaunarenac*— eta azkenik <c> eta <ç> letren erabilera. Arazo hauetakoa batek ere ez du noski latinaren ikasketarekin zerikusi handirik, baina esan dezake norbaitek agian zuririk geratzen zen orri baten latin ikasteko hastapenak baino beranduago idatzitako oharrak direla, *Laburdiri escuararen hatsapenac* saiakera lanean ere bazioena bilduz¹³. Baina ezin da halako aitzakiarik ipini hastapenen bigarren partean esaten denarekin, testu nagusiaren barruan datoz hitz hauek eta. Osorik bilduko ditugu, puntuazioa bakarrik aldatuta, erabat argia iruditzen bait zaigu zati hau erakutsi nahi duguna frogatzeko (Zarauzko Eskuizkribua: 338 eta Urquijo 1907a: 168-169):

Guisa berean conjugatcen da bertce gaineraco demboretan-ere. Choilqui ekharri dut hemen conjugacino hau eracusteco negacino ez nola behar den diferentqui errepertitu. Ecen ezta manera berean eçartcen verboaren presuna guztietan, gaineco bi dembora horietan ikhuzten duzun beçala. Noiz eta-ere verboaren presunac hastea baituque *n*, hala-nola *naiz*, orduan erraiten da *ez naiz*, edo *enaiz*, z khenduric edo khendu gabe; baina baldin verboaren hastea bada *d*, khentcen da *d* eta eçartcen *t*, hala-nola *ezta*, *eztira*, *eztate*, *eztateque* & halaber *c* denean verboaren lehen letra, z kentcen da eta eçartcen *t*, hala- nola *hec ciren - illi erant*, *hec etciren - illi non erant*. Hemen badirudi z edo *d* bata bertcearen aldacan ecin daudezquela, ez eta oraino z eta ç-ere.

Gomendiozco carta-ko beste leku baten (Urquijo 1907a: 323) aurkitzen dugu gure ustez halako oharren zergatia:

... heldu natçaitçue neure obrattoaren ofrendatcera, aguiian bide hunetaz gure herrico

(13) Antz-antzekoa da aurkibidean *Escuarazco icenen declinacioaz & De nominum Cantabrisimi flexione* deitzen duen atala, Zarauzko eskuizkribuko 26. orrialdeko 34 eta 35. pasarteak hain zuzen ere (Urquijo 1907a, 4-5. or.).

semec cembait laguntça, edo fagore errecibituco dutela; eta oraino, cembait lo daçan-ere Escuaraz isquiribatcera, behar-bada atçar-aracico;

Horra hor, bada, bigarren helburua ere aitortuta. Honekin lotuta dago helburuen ulermenerako azken giltza iruditzen zaiguna, hots Vergilius *Georgicon* II, 458-459: *O fortunatos nimium, sua si bona norint, agricolas*, "zorionsuak euren ondasunak ezagut ditzaten nekazariak" eta hemen "zorionsuak euskaldunak euskaran duten ondasunaz ohar daitezenean"¹⁴. Lau aldiz aurkitu dugu Zarauzko eskuizkribuan aipamen hau, hauetatik bitan ez nolanhiko lekuan, aurreko guztiaren helburua bil dezakeen azken hitz bezala baino *Laburdiri escuararen hatsapenac* saiakera lanaren eta *Escual-Herriari eta escualdun guztiei escuarazco hatsapenac latin ikhasteco* gramatikaren bukaeretan. Beste bietan Sara bere sorlekua eta Lapurdi bere herria goraiatzean darabil (Zarauzko Eskuizkribua: 196, 201; Urquijo 1907a: 73, 79). Esan beharrekoa da dena den argi ikusten dela lau lekuetan testu nagusia idaztean baino beranduago tartekatuta daudena eskuizkribuan; aipamena berandu bururatu zitzaiola Joanes Etxeberriri baina behin bururatuta gero izugarri gustatu zitzaiola esan nahi du honek, berak adierazi nahi zuena ezerk baino hobeto biltzen zuela iruditu zitzaiolako ziurrenik; euskara harro izateko moduko gauza dela euskaldunentzat da, besteak beste, berak Euskal Herriari eta euskaldun guztiei adierazi nahi ziena.

Hemen aipatu ditugunetik lehena da noski ahaztuen geratu den helburua. Benetan latin ikasteko hastapenak idatzi nahi zituela Sarako mirikuak eta horretarako bere garaian zabalduen ziren gramatiken eredia jarraitu zuela erakutsi nahi dugu hurrengo lerroetan. Luzeegi egingo litzaiguke hemen dena den bere aurreko gramatikagintzaren berri eman¹⁵ eta Etxeberriren lanarekin behar bezala alderatzea eta azaleko azterketa baten sistematikotasun handirik gabe aurkitzen diren aztarnak baino ez ditugu ikusiko ez dela hutsetik sortu den lan bat erakustearren, hurrengo lan baterako utzita ereduak banan-banan alderatzea.

Izenarekin hasita esan dezagun *Escuarazco hatsapenac latin ikhasteco* deitu izan denarentzat latinezko ordainen bat bilatu behar badugu *Rudimenta* hitzarekin itzuli behar harko dugula *hatsapenac* hitza, horrela egiten bait du Joanes Etxeberririk berak eskuizkribuko 418. orrialdean: *Hatsapenen hirugarren parte & Rudimentorum tertia pars*. Ugari dira XVIII. menderarte izen hau daramaten ikasliburuak, baina ospetsuetan lehena, okerrik ez bada, Nicholas Perottusena izan zen, *Rudimenta Grammatices* izenarekin 1468.ean idatzi eta 1473.ean argitaratua. Manutiusek 1501.ean eman zuen argitara bere *Rudimenta Grammatices Latinae Linguae* eta 1514.ean Johannes van Pauteren —Despauterius— izan zen *Rudimenta ... pueris utilissima et omnino necessaria ... cum quaestiunculis de Poenitentia* kaleratu zuena. Bereziki interesatzen zaigu holandar honen izena, besteak beste Aquavivak idatzi eta 1599.ean argitaratu zen jesuslagunen *Ratio Studiorum* delakoan —*Ratio atque Institutio Studiorum Societatis Iesu*, izen osoarekin esatearren— Donatusen ondoren ikasi behar den gramatika bezala aipatua izateak ematen duen indarrarekin, XVIII. menderarte erabili bait zen bere lana Fran-

(14) Ikus antzeko idea bat Larramendiren *Corografia*-ko euskarazko lerroetan ere (Tellechea arg. 1969: 300; orain baita Altuna & Lakarra (arg.) 1990: 25-27).

(15) Ikus hemen bertan argitaratzen den Ricardo Gómezen "Larramendiren gramatika eta gramatikagintzaren historia". Bibliografia zabalagoa — eta ez zabalegia — ere han aurki dezake irakurleak.

tzian. Bada gainera Etxeberriren *Gomendiozco carta*-ko beste xehetasun bat ere Despauteriusen lana gogorarazi diguna. Hona hemen gutun honetako azkenetako hitzak (Urquijo 1907a: 323)¹⁶:

Hau da mandari bat aitcinat berri jaquitera beçala dohana, eta bide-navar ikhustera, norc cer beguitarte eguinen dioen; ceren perpausen esplicacinoa [ceina Francesez deitzen baita *Les Particules*, eta Espainolez, *la Platiquilla de las Oraciones*, baihalaber *Syntaxa*] eta bertce gaineraco Grammaticari dagozcan gauçac, hunen beguira baitau-de, hunec cer iragaiten den, edo nolaco beguitartea içaiten duen eta nor nola mintço den ikhusi, eta jaquin eta ondoan; camporat ilkhitceco, edo barranean guelditceco.

Despauteriusen lan osoa 1537. urtean argitaratu zen *Commentarii grammatici* izen-burupean, baina gero ere beti bereizi izan dira *Rudimenta* direlakoak eta sintaxiari zegokion atala. Horrela jesuslagunen ikastetxeetatik gainerakoetara ere erraz hedatu zen aipatu *ratio studiorum*-ak honela dio (Matilla 1975-etik hartuta):

In grammatica tres classes sunt, suo ordine ita digestae ut in prima rudimenta doceantur. ... In secunda classe ars grammatica legetur tota Despauterii, praeter eius Syntaxim. ... In tertia classe repetetur de praeteritis et supinis, si necessum uideatur, et exacte tota ratio regularum grammaticae exercebitur; simil diligenter Syntaxis Despauterii explicabitur, et compositiones exercebuntur.

Ez dugu baieztatuko Etxeberriren proiektuak halabeharrez honako honen oihartzuna dakarrenik, ikasketen estrukturazio hau hedatua eta arrunta bait da, baina ez zaigu ukatuko berak ikasi zuen lekuan egin bide zena euskaraz egin ahal izateko langaiak paratzeko asmoa izan zezakeena ere. Baina goazen bere hatsapenetako zati zehatz batzuk ikusi eta hauetaz lehenagoko gramatikek ziotenarekin alderatuta oihartzunak alde askotatik aurki daitezkeela erakustera.

Hona hemen saratarraren hastapenen hirugarren parteko lehenengo galdera (Zarauzko Eskuizkribua, 416)¹⁷:

Cer da Gramatica? Da ongui isquiribatceco, eta çuentqui mintçatceco arterioa. Quid est Grammatica? Est ars recte scribendi, recteque loquendi.

Definizio zabal bat dator K.o. iv. mendeko Diomedesen *Ars Grammatica*-n (Keil 1961: I, 426) baina ikus dezagun azken zatia ez dela oraintxe aipatu dugunaren oso ezberdina:

... tota autem grammatica consistit praecipue intellectu poetarum et scriptorum et historiarum prompta expositione et *in recte loquendi scribendique ratione*.

Eta ez dago alde handirik bere *Introductiones Latinae* lehenengoz 1481.ean argitaratu baina gero behin eta berriro *recognitio* berrietan osatu zuen Nebrijaren erotemetako lehenean (Nebrija 1523: III, 1)¹⁸:

(16) Puntuazioari ez diogu ikuturik egin, *dagozcan* hitzak zuen lehen letra larria xehe egitea ez bada, honela bait dator Baionako 1718.eko argitalpenean.

(17) Ikus gorago 16. oharra.

(18) Nebrijak berak zuzenduriko azken edizioakoak, hots 1523.ekotik hartuak, dira aurkezutuko ditugun aipamenak, baina honen *Gramática de la lengua castellana* delakoarentzat Quilisek paratu zuen argitalpenaren hitzaurreetik hartu ditugu guk (Quilis arg. 1984).

Scientia recte loquendi recteque scribendi ex doctissimorum virorum usu atque auctoritate collecta.

Bigarren galderak ere garai guztietan ditu pareko erantzunak. Gramatikaren parteak zenbat diren galdetzean lau direla, hots letra, silaba, hitza eta perpausa dio, latinez *littera*, *syllaba*, *dictio* eta *oratio*. 1150.ean argitaraturiko Petrus Heliasen *Summa super Priscianum* lanean aurkitu dugu lehenbizikoz zatiketa linguistiko huts hau honela formulaturik, baina Priscianusek berak ere dagoeneko VI. mendean gai hauek ordena honetan sartzen ditu bere *Institutio grammatica*-n, beste batzuen artean, gramatikaren zatiak hauek direnik esan gabe ordea. Beranduagoko lanetan ere Etxeberrirena bezalako zatiketa aurkitzen dugu, Perottus, Sulpitius, Despauterius, Whittinton, (cf. Michael 1970) edo Nebrijaren *Institutiones* lanean. Esanguratsu izan daiteke gainera parte bakoitzaren adibideak aukeratzean Despauteriusen lanean azaltzen direnak eurak gogorarazten dituztela Etxeberririk hartzen dituenek (*a*, *pa*, *pater*, *pater meus*).

Perpauaren zatiak zehaztean K.o. IV. mendeko Aelius Donatusek zioena biltzen du Sarako mirikuak hitzez hitz, *ratio studiorum* ospetsuaren arabera lehenen ikasi behar zen gramatikagilearen irakaspena hain zuzen ere.

Baina ezberdintasunak ere erakutsi behar ditugu, eredu bakarrik guk behintzat ez dugula aurkitu adierazteko. Hona hemen hastapenen hirugarren parteko bigarren orrialdean (Zarauzko Eskuizkribua, 417), juxtu orain arte ikusi dugunaren ondoren irakur daitekeen izenaren definizioa:

Içena da perpauaren parte bat ceinac, casuetaric declinaturic, aditcera emaiten baita-rocu cembait gauça.

Nomen est orationis pars, quae declinata per casus significat nobis rem aliquam.

Definizio hau ez dator oso-osoan bat aurreko arloetan bere iturri izan zitezkeela ziruditenetako batekin ere:

Donatusena (Keil 1961: IV, 355):

Pars orationis cum casu corpus aut rem proprie communiterve significans.

Diomedesena (Keil 1961: I, 320):

Nomen est pars orationis cum casu sine tempore rem corporalem aut incorporalem proprie communiterve significans.

Priscianusena (Keil 1961: II, 56):

Pars orationis quae unicuique subjectorum corporum seu rerum communem vel propriam qualitatem distribuit.

Despauteriusena (Despauterius 1527: fol. 3 v.; cf. Michael 1970: 92):

Significat substantiam cum qualitate propria vel communi.

Nebrijarena (Nebrija 1481: 12):

Pars orationis corpus aut rem proprie cõmuniterve significãs.

Donatusenaren berdinak dira Perottusena eta Whittintonena eta Priscianusena-

ren berdina Sulpitiusena. Badirudi beraz definizio guztiak ere ez dabiltzala bata bestetik urrutiegi baina hauetako bat ere ez dela, esan bezala, Etxeberriren iturri zuzen eta bakarra. Honek ez du esan nahi agian guk ezagutzen ez dugun bigarren mailako ikaslibururen bat eredu zuzenagoa ezin izan zitekeenik. Dena den badirudi bete dugula gure xedea Joanes Etxeberri Sarakoaren *Escuarazco hatsapenac lathin ikbasteco* ez dela bere garaiko ohituretatik at geratzen erakutsiz.

Lau-urdiri gomendiozco carta edo gutbuna

Urkixok Zarauzko eskuizkribua aurkitu baino lehen ere ezaguna zen 1718.ean inprimaturiko lan hau. Hitz egin dugu gorago ere bere edukiaz eta geratzen den *unicum*-aren historiari buruzko berri batzuk baino ez ditugu ekarriko hona. Vinsonen bibliografiak bi ale aipatzen zituen baina ikusi bat ikusi zuen berak ere, guk ezagutzen duguna hain zuzen, eta badirudi beraz *unicum* bezala har dezakegula. Harrietek, Maurice Harrietek (1814-1904) alegia, Larresoroko apaiztegiari utzi ziola liburu hau baino ez dio Urkixok (Urquijo 1907a: lxxv) eta Harrieten eskuetara nondik hel zitekeen jakiterik ez dugu guk ere izan. Geroko historia ere ez da laburra ordea. Larresoroko apaiztegia Ustaritzera eraman zutenean, hara eraman ziren liburuak ere. 1928. urtean Piarres Lafitteri eman zion apaiztegiko Mathieu zuzendariak Harrieten liburuen ardura. Baina geroztik Ustaritzeko apaiztegia ikastetxe bihurtu eta Baionan eraiki zen berria. Lafitte hiltzean hiru bide hartu zituzten honen liburuek idazlearen borondatez: batzuk Baionako apaiztegian geratu ziren, beste batzuk Baionako katedralean eta azkenik hirugarren multzo batek Udal Bibliotekan *Lafitte Bilduma* osatu zuten. Hauen artean suertatu da, gorago esan dugun bezala, gure 1718.eko *unicum* hau.

Passicot apaizak kopiatu zuen eskuz Larresoron lan osoa Urkixorentzat eta gero, 1907.eko berrargitalpena kaleratu baino lehen, Urkixok berak zuzendu ahal izan zuen ale bakarrarekin. Ikusi dugu Urkixoren paperen artean Passicoten eskuzko kopia hau (Gipuzkoako Diputazioaren Biblioteka, Julio Urkixo Bilduma, ms. 1134) eta ezin sinisteko besteko fideltasuna duela jatorrizkoarekiko aitortu behar dugu.

Hiztegi laukoitza

Larramendik egiten duen Etxeberriren hiztegi laukoitzaren aipamenarekin hasi dugu lan hau (cf. honetaz Larramendi 1745: xxxvi eta Urquijo 1907a: xi-xii; orobat Urquijo 1907a: xv-xvi, lxxvii-lxxix) eta ezin dugu amaitu hartaz zenbait ohar eskaini gabe. Urte askotan desagertuta izan ondoren José María Sbarbi Osunak saldu zion eskuizkribuaren¹⁹ berri ematean Etxeberri idatzitako hiztegia zela pentsatzeko bidea ez zuen hersten Urkixok 1907.eko lanean, baina berriro ere 1934.ean (Urquijo 1934), Sbarbi-Urkixo izena hartu ohi duen hiztegi honetaz aritzean, Etxeberrirena ez delako ustea agertzen zuen bere jabe berriak, XIX. mendekoa izan zitekeelako susmoa ere azalduz. Hiztegi hau argitaratzeko prest duen Jose Mª Etxebarriak (Etxebarria

(19) [Diccionario Cuatrilingüe, XVIIIthme siècle] Gipuzkoako Diputazioaren Biblioteka, Julio Urkixo Bilduma, ms. 2940. Sbarbi eta Urkixoren arteko gutuneria ere bilduma honetan dago, ms. 5768.

1990) ere ez duela argitu egilea nor den dio, baina Etxeberri Sarakoa aipatu ere egiten ez duenez badirudi ez diola gure mirikuari Sbarbi-Urkixo egotzi nahi.

Kronologiari dagokion xehetasun bat iruditzen zaigu guri bereziki azpimarragarri. *Gomendiozco carta*-tik hartuta gorago aipatua dugun atal baten (*Halacotz, bada Escualdunen pena eta neque hau iccusiric hasi nintcen ...*) argi adierazten du Etxeberrik berak hiztegia moldatzen hasi zela lehenbizi eta gero ekin ziola gramatika prestatzeari. Latina ikasteko gramatikaren bertsio bat 1712.ean idatzi zuela onartzuz gero, urte hori baino lehenagokoak izango genituzke zalantzarik gabe hiztegia hasi zueneko lehen saioak; xehetasun hau, gainera, ez dugu hutsala, Etxeberriren garaikide zen Urteren lanekin alderaketarik egin nahi duenarentzat.

Azken hitzak esandakoa laburbilduz

Izenei eta dokumentuei buruz eman ditugun xehetasunez gain, honako hau nahi genuke argi gera dadin saio honetan:

1. Joanes Etxeberri Sarakoari buruzko ikerketek aurrera egingo badute, premiazko da Zarauzko eskuizkribuaren edizio berri bat paratzea, latinezko testua ere lehenbizikoz argitaraturik. Huts edo erratuek, zuzenketek, eta testuak eskuizkribuan duen moldakera edo agertzeko moduak arreta berezia merezi dute, argibide iturri baliotsua izan ohi dela erakutsi bait dugu, hala nola euskal zutabea beste zerbaiten kopia dela jakiteko, gehienetan euskarazko zutabea latinezkoa baino lehen idatzia dela zehazteko edota zuzenketen kronologia erlatiboa erabakitzeke.

2. Gure ustez gero Zarauzko eskuizkribuak bildu duenaren bertsio bat idatzi zuen Joanes Etxeberrik 1712. urtean, baina Zarauzko eskuizkribua bera 1716. urtean zenbait egokitzerekin idatzia da. Hiztegia moldatzen, ordea, 1712.a baino lehen hasi zen Sarako Etxeberri.

3. Hiru helburu nagusi izan zituen Joanes Etxeberri Sarakoak bere lana burutzeari:

I. Munduko hizkuntzak ikasi behar dituzten euskaldunei lehenbizi latina irakastea.

II. Euskaldunak euskaraz idaztera bultzatzea.

III. Euskara zein altxor ederra den erakustea behar bezala jabetu ez diren euskaldunei.

4. *Escual-Herriari eta escualdun guztiei escuarazco hatsapenac lathin ikhasteco* benetako gramatika bat da, bere garaiko ikasliburuaren antzera egina, tradizio klasikotik hasi eta xvii. menderarteko gramatiken aztarnak agertzen dituela. Bereziki garrantzitsu izan daiteke bere irakasle izan ziren jesuslagunen *ratio studiorum* delakoaren eragina ikertzea.

Aipamenak

Altuna, P., & Lakarra, J. A. (arg.), 1990, *Manuel Larramendi: Euskal Testuak*, Donostia.

Bernadou, M., 1881, *Registres du Bilçar de Labourd: Inventaire*, eskuizkribua, Pabeko Departamentu Arkibuan.

Delattre, P., 1949-56, *Les établissements des Jésuites en France depuis quatre siècles*, Enghien, 1459. or.

- Delfour, 1890, *Histoire du Lycée de Pau (1622-1878)*, Pau.
- Dubarat, M., 1922, "Exercices littéraires au Collège royal des Jésuites à Pau en 1688", *Bull. Soc. Sciences, Lettres et Arts de Pau*, t. 45, 5-20.
- Etcheberri, J., 1712 = Urquijo, J., 1907a, *Obras Vascongadas del doctor labortano Joannes d'Etcheberri (1712) con una introducción y notas por ———*, Paris. Gero faksimilean: idem, LGEV 1967.
- Etchebarria, J. M^a., 1990, "XVIII eta XIX gizaldietako sei hiztegi argitara gaberren berri", in Perez, E., & Urkizu, P., (arg.) *Patxi Altunari Omenaldia*, Donostia, 63-83.
- Keil, H., 1961 [1. arg. 1855-1859], *Grammatici latini*, Hildesheim (8 liburuki).
- Kintana, X. (arg.), 1972, *Joannes Etcheberri Sarakoaren Lan Hautatuak*, Donostia.
- Lafitte, P., 1965, "Sarako Joanes Etcheberri medikua (1668-1749)", *Herria* 1965, 29-VII, 7-VIII.
- Ikus orain Lafitte, P., 1990, *Euskal literaturaz*, Klasikoak Bilduma 35, Donostia, 146-153.
- Lakarra, J. A., 1985, "Larramendiren hiztegi gintzaren inguruan", *ASJU* XIX-1, 9-51.
- Landerretxe, M., [1907], *Traducción al vasc. de la introducción de Don Julio Urquijo a las obras de Joanes de Etcheberri*, Gipuzkoako Diputazioaren Biblioteka, Julio Urkixo Bilduma, ms. 3345.
- Larramendi, M., 1745, *Diccionario Trilingüe del castellano, bascuence y latín*, Donostia.
- , [1754] = Tellechea Idigoras, J. I. (arg.), 1969, *Corografía o Descripción General de la Muy Noble y Muy Leal Provincia de Guipúzcoa*, Donostia.
- Matilla, J., 1975, "La ratio studiorum de los jesuitas: una versión en el siglo XVI del concepto, método y programa de la lengua latina", *Durius* III, 247-255.
- Michael, I., 1970, *English grammatical categories and the tradition to 1800*, Cambridge.
- Mitxelena, L., 1965, "Sarako Joanes Etcheberri'ren Eskual-Herriko Gazteriari", *Egan* 1-6, 109-123.
- Nebrija, E. A., 1481, *Introductiones Latinae*, Salmanticae. [1981.eko faksimila dago].
- Urquijo, J., 1907a, cf. Etcheberri 1712.
- , 1492, = Quilis, A., (arg.) 1984, *Gramática de la lengua castellana*, Madril.
- , 1523, *Introductiones in latinam grammaticam*, Compluti.
- , 1907b, "Las obras de Joannes d'Etcheberri y la crítica", *RIEV* I, 37-38.
- , 1934, "Vascófilos ingleses (continuación)", *RIEV* XXV, 605 hh.
- Villasante, L., 1953, "Joanes Etcheberri (1668-1749)", *BAP* IX, 231-243.
- , 1979, *Historia de la Literatura Vasca*, 2. arg., Arantzazu.
- Vinson, J., 1907, "Un artículo de M. Vinson", *RIEV* I, 38-41.